

Jolanta Rzeźnicka-Krupa

Obszary zainteresowań i nurty badawcze we współczesnych europejskich studiach nad niepełnosprawnością – refleksje z analizy dyskursu akademickiego

Niepełnosprawność nr 5, 69-84

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jolanta Rzeźnicka-Krupa

Obszary zainteresowań i nurty badawcze we współczesnych europejskich studiach nad niepełnosprawnością – refleksje z analizy dyskursu akademickiego

Zjawisko niepełnosprawności, postrzeganej w wielu wymiarach i aspektach, stanowi element rzeczywistości od zawsze towarzyszący niepewnej i ograniczonej egzystencji człowieka. Rozwój cywilizacji i postępujący wraz z nią rozwój nauki sprawił, iż w coraz większym stopniu zaczęło ono być poddawane świadomej, intencjonalnej refleksji, w rezultacie której wyodrębniło się jako mniej lub bardziej istotny obiekt dyskursu naukowego różnych dyscyplin badawczych (m.in. medycyny, biologii, psychologii, socjologii), a także jako jedna z kategorii, wokół których konstituowały się funkcjonujące samodzielnie nauki (np. pedagogika specjalna stanowiąca jedną z subdyscyplin pedagogiki). Intelktualne opracowanie obserwowanych w doświadczeniach jednostek atrybutów różniących je w jakiś sposób od innych, ograniczających możliwość samodzielnego funkcjonowania, postrzegania, doświadczania i poznawania świata w ramach ogólnie przyjętych i powszechnie obowiązujących reguł, sprawiła, iż nadawano mu różne znaczenia, rozmaicie tłumaczono jego przyczyny i w różny sposób traktowano dotknięte nim osoby. W rezultacie w czasach nam współczesnych został osiągnięty pewien, podzielany przez społeczność naukową, zasób wiedzy dotyczący tego, czym jest niepełnosprawność, jak możemy ją definiować i klasyfikować, jakie mogą być jej przyczyny i czynniki ryzyka oraz co robić i jak postępować w przypadku jej zaistnienia. Wiedza na ten temat spowodowała wypracowanie określonych praktyk społecznych i kulturowych wobec osób niepełnosprawnych, realizowanych z mniejszym bądź większym przekonaniem, w zależności od tego, na ile jesteśmy skłonni wierzyć, że świat, ludzie i relacje między nimi są rzeczywiście takie, jakimi opisuje je nauka. Innymi słowy, czy wierzymy w naukowo odkrywane obiektywne fakty, czy też w – posiadające własną strukturę i logikę – konstrukcje próbujące tłumaczyć rzeczywistość i ukazywać ją z różnych punktów widzenia. Ponieważ jednak zasadniczo społeczności (przynajmniej w kulturze cywilizacji zachodniej)

wraz z dziedzictwem nowoczesności przyjęły wiarę w naukę i generowany przez nią postęp, wierzymy w to, co wiemy na temat niepełnosprawności i ufamy, że wiedza ta w miarę jej modyfikowania, udoskonalania i unowocześniania pozwala nam lepiej rozumieć to zjawisko oraz skuteczniej pomagać ludziom z niepełnosprawnością. Jednakże sama nauka i pojawiające się w niej obecnie teorie społeczne i koncepcje filozoficzne stawiają liczne pytania dotyczące tego, czy możliwy jest w miarę jednoznaczny, uniwersalny opis tak złożonego, biologicznie, społecznie i kulturowo uwarunkowanego doświadczenia egzystencjalnego. Niektóre z nurtów współczesnej humanistyki podsuwają interpretacje, które w umysłach badaczy zajmujących się problematyką niepełnosprawności budzą wątpliwości, podważając przyjmowane wcześniej założenia i skłaniając do spojrzenia na pewne kwestie nieco inaczej niż dotychczas.

Właśnie owe pytania i wątpliwości stworzyły impuls do napisania prezentowanego tekstu, którego celem jest przede wszystkim bliższe przyjrzenie się temu, co obecnie zaprzęta naukowców zajmujących się problematyką niepełnosprawności w szerszym kontekście, uwzględniającym badania realizowane poza naszym krajem i poza obszarem pedagogiki specjalnej, która w Polsce jest postrzegana jako dyscyplina zajmująca się kwestią szeroko rozumianej edukacji, terapii i rehabilitacji osób niepełnosprawnych, a co za tym idzie, także samego zjawiska niepełnosprawności. Materiał do analizy stanowiły wystąpienia (w postaci ustnej oraz pisanej) badaczy z wielu krajów europejskich (Anglia, Szkocja, Francja, Włochy, Belgia, Niemcy, Szwecja, Norwegia, Finlandia, Dania, Hiszpania, Portugalia, Rosja, Litwa, Polska, Turcja, Cypr), jak również spoza Europy – Stany Zjednoczone i Kanada.

Analizie poddano łącznie 46 wystąpień prezentowanych przez badaczy podczas dwóch ostatnich, cyklicznie się odbywających międzynarodowych konferencji naukowych w ramach sekcji badawczej „Socjologia i niepełnosprawność”, funkcjonującej w strukturach European Sociological Association (ESA)¹. Sekcja skupia badaczy, nie tylko socjologów lecz również przedstawicieli innych dyscyplin, z różnych krajów europejskich, zajmujących się problematyką niepełnej sprawności i prezentujących podejście badawcze wyrastające z ogólnych założeń *Disability Studies*, czyli ukierunkowanych kulturowo, interdyscyplinarnych studiów nad niepełnosprawnością – postrzeganą jako fenomen kulturowy i polityczny – inspirowanych filozofią, socjologią, teorią krytyczną, poststrukturalizmem, studiami kulturowymi i postkolonialnymi, badaniami edukacyjnymi, feminizmem. Podjęta przeze mnie analiza uwzględniała zarówno treść wystąpień i problematykę podejmowaną przez badaczy, jak i odniesienia teoretyczne tworzące kontekst badań empirycznych oraz stosowane metody badań oraz

¹ ESA 9th Conference: *European Society or European Societies?*, Lizbona, 2-5 września 2009 (27 wystąpień) oraz ESA 10-th Conference: *Social Relations in Turbulent Times*, Genewa, 7-10 września 2011 (19 wystąpień).

związane z nimi szersze nurty badawcze i orientacje paradygmatyczne. W analizowanym materiale pojawiają się badania sondażowe i ewaluacyjne (obejmujące większe grupy badawcze i uwzględniające bardziej złożone analizy dużych korpusów danych, np. analizy statystyczne treści diagnoz i raportów, indukcyjna analiza tematyczna w badaniach mediów), zdecydowanie jednak dominują podejścia i metody wywodzące się z obszaru jakościowej orientacji badawczej. Wśród nich są badania biograficzne, teoria ugruntowana, analiza dyskursu, badania terenowe, etnograficzne, badania w działaniu, badania komparatystyczne, badania jakości życia, studia przypadków – biograficzne i o charakterze monografiicznym, np. analizy ruchów społecznych, organizacji czy też systemów wsparcia w danym kraju. W ich zakresie w celu gromadzenia danych stosowano różnego rodzaju wywiady otwarte i semi-ustrukturyzowane, narracyjne oraz grupowe, różne typy obserwacji, analizę treści, tekstów i dokumentów. Bardzo rzadko (tylko w jednym przypadku) pojawiają się projekty badawcze łączące badania ilościowe i jakościowe, w których te drugie służą pogłębieniu wiedzy zdobytej na podstawie szerszych badań ankietowych. Niektórzy badacze w swoich studiach przedstawiali bardzo interesujące analizy historyczne, uwzględniające społeczno-kulturowy i rozwijający się w czasie kontekst badanych zjawisk, który w istotny – aczkolwiek nie zawsze uświadamiany – sposób kształtuje również współczesne ujęcia zjawiska niepełnosprawności i stosowane w odniesieniu do osób niepełnosprawnych działania, wpisujące się w pewne szersze praktyki społeczne. Dotyczy to na przykład analizy ideologii i założeń kształtujących pedagogikę leczniczą oraz współczesną pedagogikę specjalną w Niemczech jako dyskursów konstruujących i legitymizujących zjawisko niepełnosprawności w obszarze edukacji (Pfahl, Powell 2009); badania różnego rodzaju działań podejmowanych wobec osób niepełnosprawnych, rozwoju polityki społecznej oraz ruchów i organizacji osób niepełnosprawnych na tle zmian ustrojowych i społecznych w Portugalii (Fontes 2009); analizy religijnych i moralnych uwarunkowań regulujących praktyki społeczne i zasady postępowania z niewidomymi kobietami w XVIII i XIX-wiecznej Szkocji (McFarlane 2009) czy też studiów nad różnymi sposobami rozumienia pojęć zależności/ autonomii oraz dobrej/złej opieki w XX wieku w Hiszpanii w aspekcie tego, jak mogły one wpływać na obecny kształt polityki społecznej i systemu opieki (Rodriguez-Giralt i in. 2009)

Ze wstępnej analizy prezentowanych badań wylania się kilka zasadniczych kwestii, nurtujących w ciągu kilku ostatnich lat badaczy, zajmujących się problematyką niepełnosprawności. Skupiają się one wokół następujących, głównych obszarów zainteresowań,² które zostaną szerzej omówione w dalszej części artykułu:

² Prezentowane kategorie analityczne zostały wyłonione przeze mnie w rezultacie analizy treści wystąpień i nie odpowiadają obszarom tematycznym określonym przez organizatorów konferencji w trakcie zbierania tekstów i grupowania proponowanych referatów. Te zaś podczas konferencji w 2009 roku w Lizbonie były następujące: *Disability: Equality, Justice and Risk* (Niepełnosprawność: równość, sprawiedliwość i ryzyko), *Categorizing and Imagining Disability* (Kategoryzacja i wizerunki

1. filozoficzne i społeczno-polityczne konteksty zjawiska niepełnosprawności;
2. ciało jako kategoria konstytuująca niepełnosprawność;
3. społeczna i kulturowa ekskluzja *versus* inkluzja osób z niepełnosprawnością;
4. edukacja, życie rodzinne i dorosłość osób z niepełnosprawnością.

Filozoficzne i społeczno-polityczne konteksty zjawiska niepełnosprawności

Pierwszy z wyodrębnionych obszarów, skupiający się wokół filozoficznych aspektów fenomenu niepełnosprawności, porusza między innymi kwestie ontologicznych i aksjologicznych założeń leżących u podstaw kształtowania naszego sposobu myślenia o tym, co to znaczy być niepełnosprawnym. Istotną, aczkolwiek słabo dostrzeganą i – jak się wydaje – niedocenianą z poznawczego punktu widzenia, rolę pełnią w tym procesie emocje, tworzące niewidzialny, lecz silnie izolujący „mur afektu”. B. Hughes (2011, s. 755), odwołując się do tradycji fenomenologicznej pisze, iż emocje są źródłem sądów na temat rzeczywistości, pewnym sposobem odnoszenia się do jej różnych elementów i przypisywania im, bądź też odmawiania, pozytywnych wartości. Są więc pewnym sposobem, w jaki ludzka świadomość postrzega i wartościuje świat wokół siebie. Nie są przy tym do końca jednoznaczne, lecz na przykład niektóre z emocji wiązanych z awersją wobec czegoś/kogoś, takich jak strach czy obrzydzenie, mogą tworzyć przestrzeń pewnej niejasności otwierającej szersze pole interpretacji. W owej wieloznaczności autor dostrzega możliwość analizowania potencjalnych wyobrażeń i odczuć ludzi sprawnych na temat niepełnosprawnych, uważając, iż z punktu widzenia społecznego modelu niepełnosprawności niezwykle znaczącą rolę w postrzeganiu tego zjawiska pełnią emocje żalu, strachu i wstrętu. Doświadczenie niepełnosprawności w wymiarze indywidualnym i społecznym wiąże się przede wszystkim z kategorią *unieważnienia* (*invalidation*), która mieści w sobie dwojakie znaczenie uwzględniające owe wymiary: z jednej strony określa jednostkowe „ograniczenie przez niezdolność”, z drugiej zaś społecznie odczuwany brak wiarygodności. Swoisty „ontologiczny deficyt” (Hughes 2009, s. 1) cechujący osobę niepełnosprawną w postaci braku zdolności czy też ogólnie postrzeganej niezdolności jed-

niepełnosprawności), *Disability, Social Theory and the Body* (Niepełnosprawność, teoria społeczna i ciało), *Disability and Social Movement(s)* (Niepełnosprawność i ruchy społeczne), *Disability: Support/Assistance, Surveillance* (Niepełnosprawność: wsparcie/asystentura, nadzór), *Spaces of Education/Exclusion* (Przestrzenie edukacji/wykluczania), *Disability: Work and the Family* (Niepełnosprawność: praca i rodzina), *Disability: Difference and Inclusion* (Niepełnosprawność: różnica i włączanie). W trakcie konferencji w Genewie w 2011 roku podział obszarów tematycznych przedstawiał się następująco: *Bodies and Impairment* (Ciała i uszkodzenie), *Exclusion and Inclusion* (Wykluczanie i włączanie), *Inclusion and Exclusion in Education/Relationships and Lifecourse* (Włączanie i wykluczanie w edukacji/relacjach społecznych i przebiegu życia), *Citizenship and Rights* (Obywatelstwo i prawa) – przekład z jęz. angielskiego J. Rzeźnicka-Krupa.

nostki do bycia w pełni egzystującym i obdarzonym społecznym zaufaniem bytem, skutkuje odczuwaną przez inne jednostki awersją, co sprawia, że zarówno w perspektywie historycznej, jak i współcześnie podejmowane są wobec osób niepełnosprawnych społeczne praktyki eksterminacji, segregacji i korekcji. Proces niwelowania różnic między ludźmi, sięgający korzeniami prawdopodobnie początków cywilizacji, dla którego szczególnie podatny grunt stworzył modernizm, wykreował społeczną reprezentację niepełnosprawności jako zjawiska definiowanego biologicznym uszkodzeniem, powodującym różnicę, która z kolei rodzi niechęć i tendencję do pozbywania się jej w rozmaity sposób. Produktem tych uwarunkowanych psychologicznie i społecznie procesów jest ukształtowanie norm, zgodnie z którymi uprawomocnione, a zatem dobre i wartościowe, zgodne z prawami bytu (możemy odwoływać się tutaj do praw natury, rozumu, nauki czy też praw bożych) jest bycie zdolnym do czegoś, natomiast każde naruszenie owej potencjalnej zdolności jest postrzegane jako niepożądane i pozbawione moralnej legitymizacji zakłócenie ontologicznego porządku³. Niepełnosprawność stanowi zatem fenomen, którego w zasadzie nie powinno być, który się pojawia i przydarza niektórym, stawiając ich tym samym w pozycji outsidera oscylującego gdzieś na krawędzi człowieczeństwa – kiedyś często budzącego dreszcz grozy i obrzydzenia, a czasem śmiechu dziwołoga, monstrum, kalekę, szaleńca, teraz wzbudzającego współczucie i żal, a może starannie skrywany wstręt i lęk Innego. Inny może bowiem symbolizować to, co pragniemy wyeliminować z naszego życia i świadomości: chaos, przypadkowość, nieprzewidywalność, niepewność, brak kontroli, słabość i niemoc, a także ograniczoność oraz nieuchronność własnego kresu.

Filozoficzny kontekst badań uwidacznia się także wyraźnie w tych wystąpieniach, w których poruszono kwestię społecznej konstrukcji zjawiska niepełnosprawności i „niepełnosprawnych” podmiotów. Ukazywana czasem w bardzo radykalnej perspektywie problematyka została osadzona w teorii krytycznej, koncepcjach lokalizowanych w filozofii ponowoczesnej, feminizmie i poststrukturalizmie, zaś badacze do nich się odwołujący próbują ukazać ideologiczne założenia i polityczne aspekty fenomenu, który w potocznym odbiorze jest wiązany głównie ze stanem zdrowia jednostek i wynikającymi zeń ograniczeniami warunkującymi codzienność. Badania tego nurtu charakteryzują obszar tzw. *Critical Disability Studies*, w ramach którego próbuje się ukazać powiązania różne-

³ Taki sposób myślenia w obszarze krytycznych studiów nad niepełnosprawnością określanymi jest mianem *ableizmu* (ang. *ableism*; od wyrażenia „*be able*” oznaczającego potencjalną bądź rzeczywistą zdolność do czegoś, możliwość podjęcia i wykonania jakiejś aktywności, moc myślenia i działania) i oznacza charakterystyczny dla naszej kultury zespół powiązanych ze sobą wierzeń, poglądów i przekonań oraz opartych na nich procesów i praktyk społecznych wytwarzających szczególny typ powiązanej z ciałem jaźni, projektowanej jako esencjonalistycznie ujmowany, właściwy ludziom, specyficzny i doskonały wytwór.

go rodzaju praktyk, działań i struktur zewnętrznych z indywidualną, prywatną sferą funkcjonowania jednostek. Ta interdyscyplinarna dziedzina badań skupia się na społecznych, kulturowych, politycznych i historycznych aspektach, konstruowanych w określonych kontekstach i warunkach teoriach niepełnosprawności, które ujmowane są na poziomie odniesień między uszkodzonym ciałem/umysłem a współczesną mu kulturą, polityką i społeczeństwem i definiującymi je symbolami (zob. Goodley 2011, s. 157–175). Dlatego też istotne miejsce zajmują w nich krytyczne analizy praktyk przemieszczania granic i włączania ludzi wykluczonych w sferę życia społecznego przez zmianę znaczeń nadawanych pewnym pojęciom i kategoriom, dążenie do dekonstrukcji stygmatyzującego języka, jakim opisuje się osoby z niepełnosprawnością. Stąd w ramach krytycznego podejścia w obszarze studiów nad niepełnosprawnością obecność w analizowanym przeze mnie materiale wystąpienia poddającego refleksji potencjał płynący z inspiracji feminizmem, a zwłaszcza jego poststrukturalnymi wariantami i studiami genderowymi (Roets 2009). Wnoszą one odmienne założenia ontologiczne dotyczące rzeczywistości, procesów konstruowania wiedzy w ramach ustanawianych praktyk społecznych i kulturowych oraz sposobów konstytuowania podmiotów posiadających płynną, pozbawioną esencjonalnego centrum tożsamość, warunkowanej międzykategorialnymi relacjami wieku, płci, rasy, klasy społecznej, uszkodzeń ciała/umysłu.

Filozoficzny, społeczno-kulturowy i polityczny kontekst badań był obecny również w studiach nad procesami społecznego konstruowania niepełnosprawności intelektualnej (reprezentacji poznawczych i praktyk podejmowanych przez profesjonalistów oraz osoby z niepełnosprawnością intelektualną i ich rodziców) w kontekście funkcjonujących norm i zasad regulujących sferę seksualności człowieka (Nayak 2011, s. 756). Skupiając się na punktach zapalnych ukazywały one konflikt interesów poszczególnych grup, których przedstawiciele inaczej postrzegali sferę potrzeb seksualnych i sposobów ich zaspokajania, zaś u źródeł zróżnicowanych poglądów leżał odmienny sposób konstruowania reprezentacji samej niepełnosprawności intelektualnej. W innych badaniach dotyczących sfery opieki nad osobami z zaburzeniami zdrowia psychicznego autorki pokazywały, że pomimo – jak mogłoby się wydawać – bardzo pozytywnego i przyjaznego wobec pacjentów nastawienia i operowania kryteriami wypracowanymi w ramach nowoczesnego podejścia tzw. paradygmatu zdrowienia (*recovery paradigm*), leżące u jego podłoża założenia wywodzące się z ideologii neoliberalnej, sprawiają, że podopieczny dopóty może liczyć na respektowanie swoich praw i wsparcie, dopóki jest w stanie bądź chce „uczestniczyć w grze” i podejmować wysiłek integracji społecznej, zawodowej, ekonomicznej zgodnej z pewnymi standardami. Dynamika kształtującego tę sferę dyskursu opiera się zatem na strategii nieuchronnego włączania wykluczonych przez rozumienie wylcze-

nia jako „czynienia innego tym samym”. Ci, którzy z różnych powodów nie kwalifikują się do społecznego „recyklingu” i wypadają z głównego nurtu gry o najwyższą stawkę (czyli sukces terapeutyczny), pozostają na marginesie systemu opieki (Vandekinderen i in. 2011, s. 757).

Problematyka badań w obszarze opisywanej kategorii uwzględniała także zagadnienia związane z różnymi aspektami procesów edukacji, np. analizę sposobów w jaki dyskurs edukacji specjalnej uprawomocnia klasyfikowanie niektórych uczniów jako mających „trudności w uczeniu się”, co włącza ich w opresyjne mechanizmy segregacyjnego systemu kształcenia (Pfahl, Powell 2009), czy też kwestię wybranych czynników kształtujących kapitał kulturowy uczniów z niepełnosprawnością, będących wychowankami różnych typów kształcenia – specjalnego i integracyjnego – analizowanego na tle znaczeń konstruujących dyskurs nierówności edukacyjnych i społecznych (Rzeźnicka-Krupa 2009)⁴. Analiza związków między sferą prywatną (poziom indywidualnych działań jednostek i małych grup) a sferą publiczną (działania polityczne lokalnych władz) przedstawione na przykładzie doświadczeń edukacyjnych dzieci z autyzmem uczących się w głównym nurcie kształcenia, pozwoliły na ukazanie odmiennej logiki konstruowania celów i działania w różnych obszarach (medycznym, administracyjnym, szkolnym, rodzinnym) oraz tendencji do spychania w sferę prywatną i czynienia „kłopotem” rodziców publicznego problemu, jakim jest edukacja dzieci i młodzieży z różnymi ograniczeniami rozwoju, co w efekcie powiększa nierówności społeczne między dziećmi (Borelle 2011, s. 759).

Poza systemem kształcenia prowadzone były również ukierunkowane krytycznie, pogłębione badania praktyk realizowanych w obszarze innych instytucji działających na rzecz osób niepełnosprawnych i kształtujących je uwarunkowań, np. komisji decydujących o przyznaniu określonego stopnia niepełnosprawności i związanych z tym nie tylko trudności i ograniczeń, ale i przywilejów (Rasell 2009) oraz badanie relacji między posiadaniem statusu osoby niepełnosprawnej a postawami społecznymi na tle kontekstu historycznego i kulturowego danego kraju (Vosyliute 2009). Filozoficzny i polityczny kontekst badań charakteryzował ponadto wystąpienia poświęcone medialnym wizerunkom i narracjom niepełnosprawności ukazywanym z perspektywy pełniących funkcję propagandowe sylwetek sowieckich bohaterów filmowych (Larskaja-Smirnowa, Romanov 2009), czy też poddawanych analizie pod kątem założeń propagowanej przez państwo polityki niezależnego życia i wspierania osobistej autonomii ludzi z ograniczeniami, które uzależniają ich od pomocy innych (Rodriguez-Giralt i in. 2011, s. 760).

⁴ Na podstawie prezentowanego referatu został opublikowany tekst przedstawiający wyniki badań empirycznych: *Kapitał kulturowy uczniów z niepełnosprawnością a kwestia znaczeń kształtujących społeczny dyskurs nierówności*, „Niepełnosprawność. Półrocznik Naukowy” 2010, nr 3, s. 52–65.

Kolejną ważną grupę tekstów mieszczących się w opisywanym obszarze stanowią wystąpienia koncentrujące się na kwestiach związanych z prawami osób niepełnosprawnych oraz ich przestrzeganiem w różnych miejscach i sytuacjach na świecie, które bardzo często jest uwarunkowane skomplikowanymi relacjami politycznymi i zależnościami ekonomicznymi, narzucanymi przez reguły gry współczesnego, globalnego kapitalizmu oraz prezentujących go międzynarodowych instytucji. Fakt ten często bywa przyczyną generowania swoistych „wysp wykluczenia”, wyłączanych z obszaru obowiązywania prawa międzynarodowego i jego ustaleń, bądź tworzenia wyjątków w sferze realizacji praw osób niepełnosprawnych (Gorman 2011, s. 759). Rozważania dotyczące kwestii praw osób niepełnosprawnych są ujmowane na tle historycznych i społecznych aspektów rozwoju praw człowieka oraz ruchów społecznych o owe prawa walczących. Ich autorzy odwołują się między innymi do opartego na trzech wymiarach (redystrybucji, uznania i reprezentacji) modelu sprawiedliwości społecznej N. Fraser, proponuje jego poszerzoną wersję wypracowaną w toku badań nad niepełnosprawnymi kobietami-matkami, uzupełnioną o re-konfigurację fizycznego i społecznego środowiska w taki sposób, aby uwzględniała ona również nienormatywne formy cielesności i funkcjonowania. Tylko takie ujęcie może zapewnić osobom niepełnosprawnym partycypację w życiu społecznym i zrównanie ich praw z pozostałymi członkami społeczeństwa (Pinto 2009).

Badania w tym zakresie koncentrują się także na analizowaniu rozwoju oraz działalności ruchów społecznych w poszczególnych krajach, a także ich roli w procesach wytwarzania wiedzy – różnych sposobów rozumienia pojęć i kategorii, które kształtowały funkcjonujące rozwiązania prawne w zakresie ustalania i wspierania potrzeb osób niepełnosprawnych (Rodriguez-Giralt i in. 2009; Fontes 2009, Yardimci, Bezmez 2009). Analizy organizacji i stowarzyszeń osób niepełnosprawnych rozpatrywane są na tle działania innych ruchów społecznych różnych grup (związków zawodowych i grup pracowniczych, mniejszości społecznych) angażujących się w walkę o swoje prawa i związane z nimi cele, a także w odniesieniu do rozpoznawanych w socjologii cech charakteryzujących tzw. stare i nowe ruchy społeczne obywateli (Fontes 2011), czy też zapisanych w społecznej pamięci lecz wstydliwie skrywanych i wypieranych ze zbiorowej świadomości wydarzeń historycznych (Martins 2011)⁵.

⁵ Zob. zamieszczony w tym numerze tekst B.S. Martinsa poświęcony społecznemu ruchowi niepełnosprawnych weteranów, uczestników wojny prowadzonej przez Portugalię w jej afrykańskich koloniach w okresie przed obaleniem dyktatury i wprowadzeniem ustroju demokratycznego oraz następstwom, jakie kontekst historyczno-społeczny wywarł na ich życie.

Ciało jako kategoria konstytuująca niepełnosprawność

Kolejnym obszarem wyłonionym w toku analizy prezentowanych wystąpień była sfera cielesności, która wydaje się być postrzegana jako niezwykle istotna dla procesu ustanawiania niepełnosprawności i mająca kluczowe znaczenie dla samego faktu zaistnienia tego biologiczno-społeczno-kulturowego fenomenu. Znajduje to odzwierciedlenie w wyodrębnieniu w ramach interdyscyplinarnych *Disability Studies* nurtu „socjologii uszkodzenia” (*sociology of impairment*) opartego na założeniu, że ciało jest również społecznie konstruowane, co pozwala uznać, że niepełnosprawność ma charakter cielesny, zaś uszkodzenie posiada swój wymiar społeczny (Hughes, Paterson 1997). W obszarze tego nurtu są podejmowane między innymi kwestie ciała jako istotnej kategorii kształtującej tożsamość oraz podstawy ustanawiania i lokalizowania podmiotów w sieci struktur społecznych i kulturowych hierarchii, normatywnych reguł dyscyplinujących ciało i kreujących jego wizerunek, ograniczeń i dysfunkcji ciała, ich społecznej percepcji i symbolizacji. Zainteresowanie ciałem i cielesnością człowieka wyrasta z krytyki społecznego modelu niepełnosprawności, który w sposób sztuczny i nadmierny separuje uszkodzone ciało od społecznie konstruowanej niepełnosprawności. I choć w aspekcie politycznym model ten ułatwia rozpoznawanie form społecznej opresji doświadczanej przez osoby z uszkodzeniami, to zarazem utrudnia identyfikację tego, co cielesne w ich codziennym funkcjonowaniu, sprawiając, że ciało (*dys-appearing body*) jawi się czasami jako „nienormalne” i niesprawne, a czasami w pewnym sensie znika z pola widzenia. Może tak się dzieć np. w przypadku choroby przewlekłej, w której cielesny aspekt niepełnosprawności nie zawsze jest uwidoczniiony i oczywisty, a także często wiąże się z okresami lepszego i gorszego funkcjonowania (Reeve 2009). Nasze ciało pośredniczy w nawiązywaniu relacji ze światem i innymi ludźmi, będąc źródłem wszelkich doświadczeń. Dla osób niepełnosprawnych stanowi z jednej strony źródło opresji i dyskryminacji, z drugiej jednak także potencjalne (choć ograniczone i dysfunkcjonalne) narzędzie mocy sprawczej, aktywności i działania. Ucieleśnienie niepełnosprawności sprawia, że ciało staje się istotnym aspektem doświadczania nie tylko wykluczenia, ale także realizowania w codziennym życiu idei praw obywatelskich, włączania w główny nurt życia społecznego, idei uczestnictwa (Robertson-Rieck 2011, s. 755).

Biologiczne uwarunkowania niepełnosprawności wiążą się z określonymi dyskursami ciała i tworzonymi w ich ramach konstrukcjami cielesności. Odwołując się do koncepcji P. Bourdieu można uznać, że ich zasoby fizyczne składają się na kapitał, który obok innych form kapitału (ekonomicznego, społecznego, kulturowego) tworzy *habitus* jednostki. Inspirowana teoriami poststrukturalnymi perspektywa postrzegania niepełnosprawności pozwala ukazać dyskursywny charakter podstawowej kategorii kształtującej myślenie o tym zjawisku – kategorii ciała, którego społecznie konstruowana „niepełnowartościowość” staje się podstawo-

wym atrybutem określającym podmioty. Empiryczne ślady obecności uszkodzonego ciała w różnych tekstach kultury, między innymi w pewnych nurtach współczesnej sztuki krytycznej, odkrywają różnorodne sensory i znaczenia nadawane ciału i przełamują dominującą w przestrzeni poznawczej tendencję dualistycznego ujmowania rzeczywistości, w którą wpisuje się podział ludzi na sprawnych i niepełnosprawnych (Rzeźnicka-Krupa 2011).

Problematyka ciała obecna była również w wystąpieniach przedstawiających rozmaite aspekty niepełnosprawności fizycznej i chorób przewlekłych, na przykład w badaniu ukazującym proces obiektywizowania chronicznej choroby w toku profesjonalnych działań oraz relacji między profesjonalną obiektywizacją czyniącą z podmiotu pacjenta – osobę chorą i/lub niepełnosprawną a subiektywnymi interpretacjami sytuacji, dokonywanymi przez przewlekle chorych (Mantz 2011, s. 755). Wiązała się ona również z badawczymi eksploracjami procesów diagnozowania pewnych chorób takich jak FASD (wrodzony zespół zaburzeń poalkoholowych) czy ADHD (zespół nadaktywności psychoruchowej) (Eriksson 2009; Vehmas 2009).

Spółeczna i kulturowa ekskluzja *versus* inkluzja osób z niepełnosprawnością

Ten obszar badań dotyczy procesów wykluczania i włączania, zachodzących zarówno na poziomie indywidualnym, jak i instytucjonalnym w różnych sferach życia i funkcjonowania osób niepełnosprawnych. I tak z jednej strony obejmuje kwestie struktur wykluczenia edukacyjnego, z drugiej zaś mechanizmów integrujących, które działają w systemie kształcenia na różnych jego etapach (Wroblewski 2011, s. 758; Pieridou 2011, s. 760).

W sferze polityki społecznej i wsparcia społecznego podejmowana problematyka dotyczyła między innymi tzw. samokierowanego wspierania osób niepełnosprawnych i ich rodzin, ukazanego na tle zmian zachodzących w założeniach i koncepcjach systemów opieki społecznej na świecie (Prideaux i in. 2009), a także rozwiązań systemowych w obszarze edukacji i zatrudnienia niepełnosprawnych w różnych krajach europejskich na podstawie danych z raportu europejskich badań jakości życia – EQLS (Fylling, Sandvin 2009). Badaniom były poddawane także kwestie związane z funkcjonowaniem osobistych asystentów osób niepełnosprawnych. Tego rodzaju usługi były bowiem przez badaczy postrzegane jako potrzebna i pożądana forma wsparcia nie tylko ułatwiająca codzienne funkcjonowanie, ale także dobrze prognozująca co do pozytywnego przebiegu integracji społecznej w okresie przechodzenia z etapu edukacji w etap pracy zawodowej (Oliveira i in. 2009; Hammer 2009).

W prezentowanym obszarze badań dość wyraźnie uwidocznił się wątek poświęcony procesom wykluczania i włączania osób niepełnosprawnych w aspek-

cie ich aktywizacji zawodowej i możliwości odnalezienia się na rynku pracy. Badania koncentrujące się wokół tej problematyki dotyczyły między innymi procesu rehabilitacji zawodowej ukazanej w perspektywie teorii systemów L. Luhmanna (Titze i in. 2011, s. 758), form zatrudnienia wspieranego (Petzold 2011, s. 757), za którego odmianę można uznać pozytywną dyskryminację na rynku pracy (Özcan 2011, s. 757) oraz stosowane w różnych krajach rozwiązania prawne przeciwdziałające dyskryminacji, charakteryzujące założenia i różnego rodzaju działania w zakresie polityki zatrudniania osób niepełnosprawnych (Mozzana, Monteleone 2009; Ferrie, Watson 2009; Widding 2009).

Edukacja, życie rodzinne i dorosłość osób z niepełnosprawnością

Ostatni obszar wyodrębniony w toku analizy problematyki podejmowanej przez europejskich badaczy, w ramach studiów nad niepełnosprawnością, wiąże się z opieką, terapią i edukacją dzieci niepełnosprawnych i ich rodzin, a także funkcjonowaniem dorosłych osób z niepełnosprawnością na różnych etapach ich życia i stanowi stosunkowo niewielki fragment materiału poddanego przeze mnie analizie (jest reprezentowany przez zaledwie sześć wystąpień). Problematyka rodziny uwzględnia dość zróżnicowane kwestie obejmujące z jednej strony funkcjonowanie niepełnosprawnych matek i ich niepełnosprawnych dzieci, ukazane w perspektywie splatania się ze sobą różnych dyskursów, praktyk i narracji (Malacrida), psychologiczną i socjologiczną charakterystykę wczesnej terapii w rodzinie dzieci z uszkodzeniami słuchu (Mongush 2011, s. 756) oraz znaczenie i rolę współpracy między rodzicami dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi i przedszkolem (Jensen, Nilsen), z drugiej strony natomiast relacje między partnerami w małżeństwie, w sytuacji, gdy jedno z nich w trakcie trwania związku nabyło niepełnosprawność, co rodzic może konieczność przededefiniowania pełnionych dotychczas ról i granic autonomii (Berthou 2011, s. 759).

Wątek starości i związanego z nią zagrożenia wynikającego z nasilenia procesów marginalizacji i dyskryminacji, pojawia się w wymiarze indywidualnym i społecznym w kontekście uszkodzenia powodującego trwającą przez całe życie niepełnosprawność fizyczną (Paterson, Watson 2011, s. 758) oraz w wymiarze instytucjonalnym w odniesieniu do ukrytych założeń edukacji personelu opiekuńczego placówek przeznaczonych dla osób starszych i niepełnosprawnych (Ahnlund 2009).

Refleksje końcowe – obraz subiektywny

Przystępując do próby podsumowującego spojrzenia na prezentowane w tym artykule kwestie chciałabym zaznaczyć, że dokonana analiza jest wybiórcza i zaledwie cząstkowa, a w związku z tym nie może być reprezentatywna. Odwołuje się

do moich własnych doświadczeń i spotkań naukowych, w których mogłam uczestniczyć, a które wydały mi się na tyle interesujące, iż warte prezentacji. Obejmuje niewielką liczbę badawczych eksploracji przedstawianych przez badaczy społecznych z różnych krajów, które łączą jednak pewne elementy zaplecza kulturowego, tworzącego wspólny kontekst oparty na założeniach kształtujących teoretyczną myśl filozofii zachodniej. Wstępną refleksją, jaka nasuwa się po analizie prezentowanego materiału, jest nieco trywialne stwierdzenie, że w ostatnich kilku latach badacze z różnych ośrodków akademickich i naukowych w Europie (i nie tylko), zajmujący się problematyką niepełnosprawności w ramach *Disability Studies*, skupiali swą uwagę na bardzo zróżnicowanej problematyce. Przy czym dwa pierwsze obszary wyodrębnione w tym artykule – wpisujące się w szerszy kontekst współczesnej humanistyki i obecnych weń koncepcji, zwłaszcza orientacji krytycznych – zarysowują przestrzeń stawiania pytań, budzenia wątpliwości, podważania dominujących, przyjmowanych jako oczywiste założeń, przekonań i teorii, demaskowania, tego co je kształtowało/kształtuje, a co nie zawsze zostaje wyartykułowane. Natomiast dwa kolejne obszary mają charakter socjologicznych analiz i opisów rzeczywistości społecznej, swoistych diagnoz sytuacji życiowej osób niepełnosprawnych w różnych krajach i kontekstach oraz w różnych okresach życia, w większości przypadków (choć nie zawsze tak się dzieje) bez poszukiwania głębszych uwarunkowań i interpretacji analizowanych fragmentów świata społecznego.

Zróżnicowaniu pod względem przedmiotu badań, wątków i treści podejmowanej refleksji oraz problematyki badawczej towarzyszy zgodność naukowców co do przyjmowanego przez nich podejścia badawczego. Zdecydowana większość z nich umieszcza własne projekty w obszarze nurtu interpretatywnego bądź krytycznego, stosując zróżnicowane jakościowe metody gromadzenia i analizowania danych, rzadko natomiast pojawiają się badania wykorzystujące ilościowe strategie badań. Wydaje się to zrozumiałe, biorąc pod uwagę zakres obszaru zainteresowań *Disability Studies*, które programowo zakładają odejście od obiektywistycznych, biologistycznych i instrumentalnych ujęć niepełnosprawności. Niemniej jednak wydaje się, że adekwatne do problemu badawczego stosowanie analiz statystycznych mogłoby w pewnych przypadkach być bardzo użyteczne w ukazywaniu wielu istotnych aspektów i stawianiu ważnych pytań, na co wskazują niektóre z prezentowanych badań⁶. Zwraca także uwagę postulowane w podejściu

⁶ Na przykład badania I. Rodriguez-Giralt i in., *Independent Living Policies in the News: Media Representations of the „Law on Dependency” in Spain*, 2011, s. 760, dotyczące percepcji w mediach realizacji prawa promującego osobistą autonomię i opiekę nad osobami długotrwale zależnymi, które wkrótce po jego wprowadzeniu w Hiszpanii w 2006 roku zaczęło wywoływać liczne kontrowersje wynikające ze społecznych, ekonomicznych i etycznych następstw, jakie ze sobą niosło. Statystyczna analiza przekazów medialnych (artykułów prasowych) pozwoliła zidentyfikować podstawowe tezy i głównych aktorów uczestniczących w konfigurowaniu społecznego odbioru, a także wygenerować pytania (komu służy wprowadzone prawo? czy problem ten stanowi jedynie paliwo zasilające walkę opozycyjnych partii politycznych? jaka jest w tym procesie rola ekspertów i organizacji? czy

interpretatywnym i krytycznym oddanie głosu samym zainteresowanym, co przejawia się nie tylko w bardzo licznie reprezentowanych badaniach, których uczestnikami są osoby niepełnosprawne, ale także w fakcie, że wśród samych badaczy pojawiają się osoby (zwłaszcza w gronie naukowców z Wielkiej Brytanii), które zgodnie z kulturowymi standardami mogą być uznane za nie w pełni sprawne i które same identyfikują się z tą grupą społeczną.

Kolejna refleksja skłania do stwierdzenia, że badania prowadzone w krajach bardziej „dojrzałych” demokracji (przedstawiane przez naukowców z Europy Zachodniej i nielicznych z USA i Kanady) dotyczą sytuacji osób niepełnosprawnych kształtowanej w odmiennym kontekście ekonomicznym, prawnym i społecznym niż krajów o krótszym stażu w zakresie funkcjonowania procedur demokratycznych. W rezultacie analizy wystąpień fakt ten wydaje się łączyć ze znacznie większym zainteresowaniem skupiającym się na problemach społeczno-kulturowych postrzeganych w perspektywie praw człowieka, praw obywatelskich, społecznych konstrukcji niepełnosprawności oraz społecznego i obywatelskiego zaangażowania samych osób niepełnosprawnych w walkę o swoje prawa i aktywnemu poszukiwaniu przez nich własnego miejsca we wspólnocie. Kwestia ta uderza tym bardziej, iż badacze zajmujący się problematyką niepełnosprawności z postkomunistycznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej stanowią bardzo małą grupę naukowców prezentujących swoje badania na szerszym, europejskim forum, a w tej sytuacji trudno o wiarygodne porównania. Problem, jak sądzę, wymagałby bardziej wnikliwych społecznych analiz, dokonywanych w kontekście zmian zachodzących w poszczególnych krajach, toczących się w nich procesów społecznych i ogólnego zaangażowania obywateli w struktury i mechanizmy demokratycznego państwa.

Z powyższych uwag wyłania się postulat, mogący stanowić zakończenie tego tekstu i zarazem wezwanie do jego potencjalnych czytelników. Otóż pisząc o zjawisku niepełnosprawności i osobach niepełnosprawnych, zajmując się badaniami w tym obszarze, nie obawiajmy się wychodzić poza granice własnej dyscypliny (w Polsce przede wszystkim pedagogiki specjalnej) i poza granice lokalnych, krajowych środowisk akademickich. Możemy wówczas nie tylko się czegoś nauczyć, ale także pokazać, że sami wiele w tej dziedzinie robimy.

Bibliografia

Ahnlund P. (2009), *Education for personnel in the care for persons with disabilities, a sometimes invisible issue*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa-abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011

zasadnicze problemy dotyczą finansowania, rozwijania nowoczesnych technologii i systemów wsparcia czy też rozwiązań i dysput czysto administracyjnych) oraz podjąć próbę udzielenia na nie odpowiedzi.

- Berthou A. (2011), *The acquisition of a disability by one of the spouses: probation period and redefinition of marital autonomy*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Borelle C. (2011), *Disability in turbulent times: between privatization and politicization of care*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Eriksson S. (2009), *The significance of FASD – diagnoses in the accounts of professionals in social and health services*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Ferrie J., Watson N. (2009), *When equality meets market forces: anti-discrimination legislation, fairness, justice and "good" business practice*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Fylling I., Sandvin J. (2009), *Disability, education and employment in Europe: a comparative study*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011.
- Fontes F. (2009), *From charity to social citizenship: disability policies and the Disabled People's Movement in Portugal*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Fontes F. (2011), *Beyond the old/new social movement debate: reflection about the Portuguese disabled people's movement*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Goodley D. (2011), *Disability Studies. An Interdisciplinary Introduction*, Sage, London-N. Delhi
- Gorman R. (2011), *„Disabled nations” and „states of exception”: disability rights in turbulent times*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej.
- Hammer T. (2009), *Exclusion or integration of social assistance recipients from youth to adulthood*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Hughes B., Paterson K. (1997), *The social model of disability and the disappearing body: towards a sociology of impairment*, „Disability and Society”, 12 (3), s. 325-340
- Hughes P. (2009), *Building the invisible wall of affect: civilization and the ontological invalidation of disabled people*, maszynopis referatu wygłoszonego na 9-th ESA Conference, Lizbona, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Hughes P. (2011), *Emotions and disability: pity, fear and disgust*, maszynopis referatu wygłoszonego na 10-th ESA Conference, Genewa, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Jansen H.C., Nilsen A.Ch. (2009), *The importance of cooperation for the total benefit of children with special needs in kindergarden*, maszynopis referatu wygłoszonego na 9-th ESA Conference, Lizbona, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Larskaja-Smirnova E., Romanov P. (2009), *Disability imagined: heroes and spongers in Soviet visual policy*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Malacrida C. (2009), *Disabled mothers and child custody in Canada and the UK: intersections of discourse, practice and narrative*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Manz U. (2011), *Chronic illnesses-processes of objectification*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej

- McFarlane H. (2009), *Invisible Women: the lives of blind women in the Asylums and outdoor Missions In Edinburgh and Glasgow*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Mongush G. (2011), *Social-psychological characteristics of family education of children having hearing impairment*, materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Monteleone R., Mozzana C. (2009), *Capabilities for what? Italian employment policies for disabled people between obstacles and opportunity*, maszynopis referatu wygłoszonego podczas 9-th ESA Conference, Lizbona, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Nayak L. (2011), *The social construction of „intellectual disability” and the sexual norms*, materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Oliveira P., Anjos C., Rando B. (2009), *Personal assistance: a gap in Portuguese inclusion strategy for people with impairment*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Özcan M.N. (2011), *Disability policies in Turkey: a contradictory case in terms of positive discrimination in the labour market*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Paterson K., Watson N. (2011), *Ageing with a lifelong impairment: the graying of cerebral palsy*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Petzold N. (2011), *Disability and supported employment in Germany in the perspective of disabled employees*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Pfahl L., Powell J.J. W. (2009), *„Safe territories”: How the special education discourse legitimizes the classification of students as „learning disabled” and their segregated schooling in Germany*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Pieridou M. (2011), *Structures of exclusion: special units in mainstream schools in Cyprus*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Pinto P. (2009), *A transversal politics of accommodation: towards an expanded model of social justice for mothers (and others) with disabilities*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Prideaux S., Roulstone A., Barnes C. (2009), *Disabled people and self directed support schemes: re-conceptualising work and welfare in the 21st century*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Rasell M. (2009), *A sociological critique of disability commissions and rehabilitation in Russia*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Reeve D. (2009), *Revisiting the “dys-appearing body” through the lens of psycho-emotional disability*, maszynopis referatu wygłoszonego na 9-th ESA Conference, Lizbona, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Robertson-Rieck P. (2011), *„Doing rights”: disabled young people and embodied citizenship*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Rodrigues-Giralt I., Lopez-Gomez D., Planella Ribera J. (2009), *Public controversies and social care policies: experts and social movements in the history of care policies for dependant people in Spain*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011

- Rodriguez-Giralt I., Lopez-Gomez D., Vayreda A., Fabregues S. (2011), *Independent living policies in the news: media representations of the „Law on Dependency” in Spain*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Roets G. (2009), *The lives and loves of the She-Devil: exploring poststructuralist feminism as a source of inspiration for critical disability studies*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Rzeźnicka-Krupa J. (2009), *Cultural capital of disabled students in the context of meanings constructing the educational and social discourse of inequality*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Rzeźnicka-Krupa J. (2011), *Subject and disability: human body as a category constructing “dis/abled” identities (a trial of critical discourse analysis)*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Vandekinderen C., Roets G. (2009), *One size fits all? Exploring the lived experiences of women with „mental health problems” in outreaching activation program in the social workplace*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Titze N., Zapfel S., Gruber S. (2011), *System(at)ic exclusion and inclusion of disabled people – vocational rehabilitation in the light of system theory*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Vandekinderen C., Roets G., Vandenbroeck M. (2011), *Discovering the re-covered: the inevitably inclusion of the excluded by making the other into the same*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Vehmas S. (2009), *The uses and misuses of disability diagnostics*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Vosyliute A. (2009), *The problems of disabled people*, maszynopis referatu wygłoszonego na (-th ESA Conference, Lizbona, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Widding S. (2009), *Does size matter?*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011
- Wroblewski A. (2011), *Handicapped students in Austria – mechanisms of inclusion and exclusion at institutional and individual level*, źródło: materiały konferencyjne w wersji elektronicznej
- Yardimci S., Bezmez D. (2009), *Actors and power dynamics in the struggles of people with disabilities: a comparative study of four Turkish disability organizations*, Online Abstract Book, RS01 Sociology and Disability, źródło: www.esa.abstractbook.net/themeListing.php?tID34, 22-12-2011